

РОЗДІЛ 3 ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО

УДК 811.111'255.4(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.24.2.22>

ЧИННИКИ КОГНІТИВНОГО ДИСОНАНСУ ЯК ФАКТОРУ ДІАХРОННОЇ МНОЖИННОСТІ ПЕРЕКЛАДІВ ЧАСОВО ВІДДАЛЕНОГО ПЕРШОТВОРУ

CAUSES OF COGNITIVE DISSONANCE AS A FACTOR OF DIACHRONIC PLURALITY IN RETRANSLATIONS OF THE TIME REMOTE ORIGINAL TEXT

Бойко Я.В.,

*orcid.org/0000-0002-0074-5665**кандидат філологічних наук,**доцент, доцент кафедри перекладу**Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

У запропонованій розвідці обґрунтовуються чинники когнітивного дисонансу як фактору діахронної множинності перекладів часово віддаленого першотвору. Матеріалом дослідження слугували часово віддалені першотвори – трагедії В. Шекспіра “Romeo and Juliet” (1594), “Hamlet” (1600) і “Macbeth” (1605) та їх українські ретрансляції XIX–XXI ст. У статті визначено специфіку когнітивного дисонансу з позицій теорії і практики перекладу. Когнітивний дисонанс як комплексне явище включає як ментальний, так і лінгвістичний аспекти. Визначено, що когнітивний дисонанс у перекладознавстві проявляється як обмеження у виборі засобів цільової мови, для відтворення структури одиниць оригіналу, або комунікативної мети цієї одиниці. Для досягнення мети цього дослідження, а саме обґрунтування чинників когнітивного дисонансу як фактору діахронної множинності перекладів часово віддаленого першотвору, ефективними постають три рівня, на яких виявляються такі типи когнітивного дисонансу: гносеологічний когнітивний дисонанс (через недостатність достовірного знання духовних і фізичних реалій), ідеологічний когнітивний дисонанс (через суперечливі уявлення, переконання, цінності, ставлення до соціальної дійсності), культурно-естетичний когнітивний дисонанс (через протиріччя між явищами культури). У статті продемонстровано прояв когнітивного дисонансу при перекладі часово віддаленого першотвору. Визначено, що задля досягнення адекватного перекладу та усунення або хоча б мінімізації впливу когнітивного дисонансу у сприйнятті тексту, перекладачі повинні враховувати зіткнення суперечливих знань, зіткнення суперечливих ідей і переконань, а також зіткнення суперечливих поведінкових настанов і міжкультурних відмінностей.

Ключові слова: когнітивний дисонанс, гносеологічний когнітивний дисонанс, ідеологічний когнітивний дисонанс, культурно-естетичний когнітивний дисонанс.

The proposed investigation substantiates the causes of cognitive dissonance as a factor in the diachronic plurality in retranslations of the time remote original text. The material of the research is time remote original texts – the tragedies of W. Shakespeare “Romeo and Juliet” (1594), “Hamlet” (1600) and “Macbeth” (1605) and their Ukrainian retranslations of the 19th-21st centuries. The article defines the specifics of cognitive dissonance from the perspective of translation theory and practice. Cognitive dissonance as a complex phenomenon includes both mental and linguistic aspects. It has been determined that cognitive dissonance in translation studies manifests itself as a limitation in the choice of translation means of the target language to reproduce the structure of the original units, or to preserve the communicative purpose of this unit. In order to achieve the goal of this study, namely the substantiation of the causes of cognitive dissonance as a factor of diachronic plurality in retranslations of the time remote original text, three levels of cognitive dissonance proved to be effective, such as: epistemological cognitive dissonance (caused by a lack of reliable knowledge of spiritual and physical realities), ideological cognitive dissonance (manifested in contradictory ideas, assumptions, beliefs, values, attitudes to social reality), cultural-aesthetic cognitive dissonance (caused by contradiction between cultural realia). The article demonstrates the manifestation of cognitive dissonance in the Ukrainian retranslations of the time remote original text. It has been determined that in order to achieve an adequate translation and eliminate, or at least minimize, cognitive dissonance in the perception of the original text, translators should take into account the clash of conflicting knowledge, the clash of conflicting ideas and beliefs as well as the clash of conflicting behavioral guidelines and intercultural differences.

Key words: cognitive dissonance, epistemological cognitive dissonance, ideological cognitive dissonance, cultural-aesthetic cognitive dissonance.

Постановка проблеми. В останні десятиліття XX століття та на початку XXI століття в центрі уваги науки, зокрема мовознавства, лінгвістики та перекладознавства, постає людина як носій

мови та культури, оскільки для того, щоб зрозуміти і пізнати мову слід насамперед звернутися безпосередньо до її носія – людини, особистості, що мислить і говорить цією мовою. Когнітивний

напряму, який вивчає мову як одну з найважливіших сфер прояву когнітивних процесів у мисленні людини, має за мету моделювання певних когнітивних структур і встановлення характеру їх взаємодії. Цей підхід є доцільним у ході вивчення феноменів, пов'язаних із проблемами розуміння повідомлення та його адекватної інтерпретації.

У когнітивному перекладознавстві існує низка теорій, спрямованих на визначення критеріїв еквівалентності й адекватності перекладу (Дж. Кетфорд, Ю. Найда, К. Райс, Л. Бархударов, В. Комісаров та ін.), які постійно оновлюються та збагачуються сучасними концепціями. У запропонованому дослідженні зроблено спробу обґрунтувати когнітивний підхід до розв'язання проблеми еквівалентності й адекватності перекладу на прикладі діяхронної множинності ретрансляцій часово віддаленого першотвору з позицій теорії когнітивного дисонансу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теорія когнітивного дисонансу, що належить до суміжних із мовознавчою наукою областей, привертає увагу науковців у сфері філософії, психології, літератури, лінгвістики більше 60-ти років. Останнім часом теорія когнітивного дисонансу набула широкого розповсюдження у працях вітчизняних і зарубіжних науковців у сфері перекладознавства (Є. А. Вебер, Г. Д. Воскобойник, О. А. Хопіяннен, В. З. Дем'янков, Т. В. Дроздова та ін.) та постійно оновлюється і збагачується сучасними теоріями та підходами у вивченні цього питання (Я. В. Бойко). У межах когнітивного підходу до перекладацької діяльності (П. Зікінгер, П. Кусмаул, Б. Левандовська-Томашик, А. Нойберт, А. Рохо-Лопез, Г. Шрив, Т. А. Янссен-Фесенко, О. В. Дзера, В. Г. Ніконова та ін.) теорія когнітивного дисонансу має на меті визначити критерії адекватності перекладу, причини перешкод на шляху досягнення адекватного перекладу й обґрунтувати шляхи їх максимального зменшення й усунення в процесі перекладу. Проте деякі важливі теоретичні та методологічні питання, пов'язані з визначенням тих критеріїв, за якими встановлюється адекватність тексту оригіналу і тексту перекладу в умовах когнітивного дисонансу мисленнєвого процесу автора і перекладача, ще й досі не вирішені. Нерозв'язаною залишається проблема множинності перекладів, що є результатом дії когнітивних механізмів мисленнєвого процесу перекладача у пошуку індивідуальних перекладацьких рішень в умовах когнітивного дисонансу.

Метою цієї статті є обґрунтування чинників когнітивного дисонансу як фактору діяхронної

множинності перекладів часово віддаленого першотвору. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) визначити специфіку когнітивного дисонансу з позицій теорії і практики перекладу; 2) обґрунтувати чинники появи когнітивного дисонансу при перекладі часово віддаленого першотвору; 3) продемонструвати прояв когнітивного дисонансу при перекладі часово віддаленого першотвору. **Матеріалом дослідження** слугували одиниці оригіналу (далі ОО) у текстах часово віддалених першотворів – трагедіях В. Шекспіра та відповідні одиниці перекладу (далі ОП) у текстах українських ретрансляцій XIX–XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Термін «когнітивний дисонанс» був уведений в академічний дискурс у 1956 році американським ученим Л. Фестінгером [4], який згодом детально дослідив це явище в контексті соціальної психології. Постулатами теорії когнітивного дисонансу є такі: (а) люди відчуватимуть психологічний дискомфорт (тобто негативний вплив), коли пов'язані когнітивні функції сприймаються як конфліктні (тобто дисонансні); (б) стан психологічного дискомфорту спонукатиме людей зменшити відчуття огиди та відновити співзвучність; і (в) люди будуть уникати інформації та ситуацій, які можуть посилити цей специфічний дисонанс. [3]

Феномен когнітивного дисонансу є комплексним явищем, що включає як ментальний, так і лінгвістичний аспекти, тому теорія когнітивного дисонансу постає теоретико-методологічним підґрунтям багатьох гуманітарних досліджень. Когнітивний дисонанс у перекладознавстві – це усвідомлення обмежень у виборі засобів цільової мови, необхідних для виконання однієї з двох ключових інтенцій перекладацької діяльності: або відповідності структурі одиниці оригіналу, або відповідності комунікативній меті цієї одиниці.

Існує декілька рівнів, на яких проявляється когнітивний дисонанс [6, с. 57–89]. Для досягнення мети цього дослідження, а саме обґрунтування чинників когнітивного дисонансу як фактору діяхронної множинності перекладів часово віддаленого першотвору, ефективними постають три рівня, на яких реалізуються такі типи когнітивного дисонансу: гносеологічний дисонанс, ідеологічний дисонанс, культурно-естетичний дисонанс.

Гносеологічний когнітивний дисонанс зумовлюється недостатністю достовірного знання духовних і фізичних реалій, складністю процесу прийняття рішень на основі розуміння

духовно-сислового значення літературного тексту як складної непередбачуваної системи, заснованої на впорядкованому хаосі. У цьому контексті художній вербальний образ є складною та інформаційно неоднозначною семантичною одиницею. У процесі його відтворення та повторного перекладу перекладач неминуче стикається із гносеологічним когнітивним дисонансом у пошуках кращого способу передачі сенсу.

Розглянемо фрагмент із трагедії В. Шекспіра “Romeo and Juliet” (1594) (Дія I, сцена 5) [18] у хронологічно віддалених перекладах П. Куліша (1901) [17] та Ю. Андруховича (2016) [16], у яких гносеологічний когнітивний дисонанс постає фактором різних тлумачень перекладачами сутності кохання: *My only love sprung // from my only hate! / Too early seen unknown, and known too late! / Prodigious // birth of love it is to me, / That I must love a loathed enemy* [18, с. 36] – **З єдиної злости – єдина і любов...** // *Не знаючи хто він, його я стріла рано, // Та пізно я про це дізналась, безталанна! // Як наді мною ти, зла доле, насміялась, // Що з ворогом своїм я вперше покохалась!* [17, с. 31]; *Любов одна, як ненависть одна – // Її б не знати краще, та вона // Сама прийшла – і спробуй відведи // Це щастя, повне знаками біди* [16, с. 38].

У вихідному тексті кохання асоціюється з долею (*prodigious // birth of love it is to me*) і це – зла доля (*that I must love a loathed enemy*). Кохання Джульєтти до Ромео є настільки неочікуваним і непередбачуваним, що виникає з абсолютно протилежного почуття (*My only love sprung // from my only hate!*).

У перекладі П. Куліша [17] кохання також асоціюється із злою долею, при цьому, на відміну від вихідного тексту, доля – не лише зла, але й жива істота, яка сміється над закоханою людиною (ОП *зла доле насміялась*). Ідея ненависті, виражена ОО *loathed enemy*, послаблюється і замінюється ідеєю злости, тобто бути злом передано в ОП *єдиної злости*. Крім того, ідея ворога в ОО *loathed enemy* в перекладі П. Куліша також послаблюється в ОП *ворогом*, тоді як в оригінальному тексті виражається ідея сильної ненависті.

У перекладі Ю. Андруховича [16] кохання також асоціюється з долею (*щастя, повне знаками біди*), але ідея долі передається через ідею знаків долі. Доля в цьому перекладі сприймається подібно до її розуміння в першоджерелі – це лише розвиток подій, непідконтрольний людині, який розглядається як зумовлений надприродною силою, а не істотою, яка на щось впливає. У цьому варіанті перекладу ОО *loathed enemy* вза-

галі опущена, але ідея ненависті втілена у фразі *Любов одна, як ненависть одна*. Крім того, фраза *та вона // сама прийшла – і спробуй відведи* змушує читача цієї версії сприймати людину як жертву кохання, а не як людину, яка кохає, що спричинене гносеологічним когнітивним дисонансом у сприйнятті хронологічно віддалених перекладів.

Проте процес надання переконливої форми художньому образу залежить не лише від геніальності перекладача, а й від ступеня розуміння глибинних онтологічних закономірностей того явища, яке описано у вихідному тексті. Без цього неможливий відбір і включення тих елементів дійсності, без яких неможливе формування змісту художнього тексту.

Ідеологічний когнітивний дисонанс виявляється в суперечливих уявленнях, припущеннях, переконаннях, цінностях, ставленнях до соціальної дійсності, які розділяють соціальні групи, класи, суспільство в цілому. Ідеологія як явище, що впливає на мову та переклад, як важливий соціальний чинник, що несе в собі ознаки місця, часу, умов свого творення, пов’язана з індивідуальною та суспільною свідомістю. За допомогою перекладу обмін думками може відбуватися не лише всередині певної спільноти, а й між різними культурами, доповнюючи їх або даючи їм можливість більше дізнатися про протилежні позиції та погляди [1, с. 59–65]. Ідеологічний когнітивний дисонанс може мати різне походження: адаптація перекладу до певних світоглядних установок, зовнішня цензура, внутрішня цензура [2, с. 81–84].

Вважається, що сам феномен перекладу є формою ідеології, оскільки перекладачі діляться знаннями про певні речі: як визначити адекватність та еквівалентність перекладу відповідно до оригіналу, як визначити контекст, як оформити переклад, як оцінити їх, де ознайомитися з термінологією, як бути професійним тощо. Розрізняють дві основні стратегії ідеології в перекладі: ідеологія перекладу – основні стратегії, які обирає перекладач у соціальному та культурному контексті (наприклад, вибір між доместикацією та форенизацією в перекладі); ідеологія перекладу – ступінь посередництва у художніх текстах, додавання власних знань і переконань перекладача під час ретрансляції [5, с. 119–124]. Ідеологічне втручання в переклад полягає в тому, що вибір, зроблений під час процесу перекладу, потенційно визначається ідеологічними стратегіями, образами можновладцями.

Ідеологічний когнітивний дисонанс постає фактором множинних інтерпретацій концепції

життя у різні соціально-історичні періоди, прикладом чого слугують переклади П. Куліша (1899) [10] та Ю. Андруховича (2000) [9] фрагменту із трагедії В. Шекспіра “Hamlet” (1600) (Дія III, сцена I) [20]: *Who would these fardels bear, // To grunt and sweat under a weary life* [20, с. 71] – *Хто би // Ніс той тягар, стогнав і прів під тиском* [10, с. 74]; *I хто тягнув би далі // Життєву лямку і стікав би потом* [9, с. 84].

У перекладі П. Куліша [10] життя асоціюється з важкою фізичною працею людини (*стогнав і прів під тиском*). Однак перекладач представляє зусилля людини більш пасивними, ніж у вихідному тексті: якщо ОО *grunt* позначає результат миттєвого сильного зусилля, то ОП *стогнав* виражає безперервні страждання людини. Уявлення про життя як важку роботу у перекладі зміщено на периферію, оскільки перекладач концентрується на житті як стражданні, а не на житті як зусиллі. Крім того, ОО *sweat* як результат важкої роботи передано ОП *прів під тиском*, що також переміщує увагу з важкої роботи на просто потовиділення як результат невизначеного фізичного процесу.

У перекладі Ю. Андруховича [9] життя теж важке, але в перекладі повністю опущене ОО *grunt*, що суперечить уявленням і цінностям у ставленні до життя як до соціальної дійсності. Отже, людина просто переносить труднощі життя без будь-якої емоційної реакції, лише фізичні дії, що зумовлюють фізичні реакції тіла (*тягнув би далі // життєву лямку і стікав би потом*). Це змушує читача цієї версії сприймати людину як пасивну істоту, яка просто підкоряється правилам і законам життя як соціальної дійсності.

Культурно-естетичний когнітивний дисонанс виявляється в протиріччі між такими явищами культури, як: норми і способи мислення; традиції; національність; культурна спадщина та історія; стилі, які пропонують людині різні культури, до яких вона одночасно належить; соціокультурні проблеми [8]. У цьому контексті художній метод (творчий метод) як комплекс загальних настанов і принципів, що зумовлює перетворення дійсності в художній текст, пов'язаний з проблемами культурно-естетичного когнітивного дисонансу. У зв'язку з цим перекладач повинен не лише підходити до художнього тексту з позицій власних культурних цінностей свого часу, а й враховувати специфічний контекст епохи створення тексту оригіналу, оскільки в різні культурно-історичні періоди спостерігається переважання того чи іншого методу [7, с. 425–433].

У перекладі фрагменту із трагедії В. Шекспіра

“Macbeth” (1605) (Дія I, сцена II) [19] – <...> *from the western isles / Of kerns and gallowglasses is supplied* <...> [19, с. 6] – культурно-естетичний когнітивний дисонанс спричинив множинність інтерпретацій реалій культури у хронологічно віддалених перекладах П. Куліша (1900) [12], Б. Тена (1986) [13] та О. Грязнова (2008) [11]: *Засіг собі із островів західніх / Підмоги в Кернів та у Гальоніглюсян* [12, с. 4]; *Набрив на заході по островах / Ірландської піхоти*. [13]; *Навербував собі на островах / Підрозділи ірландської піхоти* [11].

П. Куліш [12] транскодував ОО *kerns and gallowglasses* шляхом транскрибування – ОП *Кернів та у Гальоніглюсян*. Прагнучи відмежувати українську мову як окрему і самостійну мовну систему й одночасно зберігаючи реалії першотвору, П. Куліш у характерній для нього мовній манері вживання діалектних слів відтворив ОП *гальоніглюсян*, що призвело до спотворення ОО *gallowglasses*. Б. Тен [13] і О. Грязнов [11] у своїх перекладах застосували ОП *ірландська піхота*, узагальнивши денотативне значення ОО *kerns and gallowglasses*, що призвело до втрати історичної реалії, оскільки *kerns* – легкоозброєні вершники, *gallowglasses* – піші, важко озброєні вершники.

Наступний фрагмент із трагедії “Macbeth” (Дія I, сцена II) [19] у хронологічно віддалених перекладах П. Куліша (1900) [12], Т. Осьмачки (1930) [15], Б. Тена (1986) [13] та О. Грязнова (2008) [11] також демонструє культурно-естетичний когнітивний дисонанс як фактор множинності перекладів: *Till he disbursed at Saint Colme's inch / Ten thousand dollars to our general use*. [19, с. 8] – *Поки не відлічив нам десять тисяч / Карбованців на острові Сент-Кольмі* [12, с. 6]; *Доки нам не заплати в Сент-Кольмі десять тисяч доларів* [15, с. 10]; *Аж поки у Сент-Кольмі він сплатив / Нам десять тисяч золотих данини* [13]; *Він заплатив на острівці Сент-Кольм / Нам десять тисяч за печальне право* [11].

Аналіз прикладів унаочнює, що грошова реалія ОО *dollars* не відтворена дослівно в жодного перекладача. Т. Осьмачка [15], створюючи емоційно адекватний переклад, що проявляється у знижено-розмовній лексиці та натуралістичній вульгарності майданного бароко, ретранслював ОО *dollars* шляхом авторського неологізму ОП *доларів*, таким чином врахувавши контекст епохи створення трагедії. П. Куліш [12] вдається до української національної спадщини, вживши ОП *карбованців*, що викликало культурно-естетичний когнітивний дисонанс між світоглядами

перекладача та автора оригіналу. Б. Тен [13], сполучивши свій перекладацький досвід із давньо-грецької літератури з класичними першотворами В. Шекспіра, заміняє культурну реалію ОО *dollars* на ОП *золотих*. У варіанті О. Грязнова [11] ОО *dollars* взагалі не відтворена, оскільки перекладач звертає більшу увагу на зміст, ніж на стиль, що віддаляє переклад від першотвору.

Наступний фрагмент із трагедії “Macbeth” (Дія III, сцена I) [19] у перекладі Ю. Корецького (1940) [13] і Б. Тена (1986) [14], в якому мовлення Макбета наскрізь просякнуте темою королівського правління: *Upon thy head they placed a fruitless crown* [19, с. 73] – *Про себе й предком королів вони його назвали у своїх пророцтвах. / Мене ж вінцем увінчано безплідним* [13]; *Його вітали батьком королів. / Пустим вінцем вони мене вінчали* [14, с. 66].

У дослівному перекладі цей фрагмент означає ‘вони одягнули на мене безплідну, непотрібну корону’. Обидва перекладачі вдало відтворили ОО *crown* за допомогою типово українського іменника ОП *вінець*, оскільки це слово дуже високого регістру й логічно пов’язане з поняттям «королівський». ОО *fruitless crown* загалом означає правління, якому, нажаль, не судилося бути тривалим. Б. Тен [14] у цьому розумінні близький до В. Шекспіра, застосувавши ОП *безплідний*, майже дослівно, в той час як Ю. Корецький

[13] апелював до української свідомості, в якій ОП *пустий цвіт* асоціюється з чимось нетривалим, плінним, коротким, власне, як і правління Макбета.

Висновки. З часом концепція культурно-специфічного елемента змінюється. Перекладач має право вибирати засоби, необхідні для його вербального представлення, наприклад, розширити повторний переклад коментарем, що міститься безпосередньо в перекладі, або застосувати ситуативний переклад. Для забезпечення комунікативної рівноправності оригіналу та ретрансляції перекладач має враховувати просторово-часову орієнтацію на читача, який перебуває в системі мови та культури перекладача; культурно-мовну специфікацію й естетику іншого суспільства. Відсутність схожості ретрансляції з культурним фоном епохи в оригіналі як невід’ємної частини ширшого контексту може спричинити витіснення авторських оригінальних смислів, що призведе в комунікації до когнітивного дисонансу (гносеологічного, ідеологічного, культурно-естетичного). Тому перекладач повинен враховувати зіткнення суперечливих знань, зіткнення суперечливих ідей і переконань, а також зіткнення суперечливих поведінкових настанов, міжкультурних відмінностей, щоб досягти адекватного перекладу та мінімізувати та / або усунути когнітивний дисонанс у ході сприйняття тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Baumgarten, S. Ideology and translation. *Handbook of Translation Studies*, Volume 3. 2012, P. 59–65.
2. Boiko, Y. V. Cognitive dissonance in the light of plurality in translation. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends: Collection of scientific papers ‘ΛΟΓΟΣ’ with Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference (Vol. 2)*, Oxford, December 10, 2021. Oxford-Vinnitsia: P.C. Publishing House & European Scientific Platform. 2021, P. 81–84.
3. Cooper, J. Cognitive dissonance: 50 years of a classic theory. London: SAGE. 2007. Retrieved November 3, 2021 from <https://www.verywellmind.com/what-is-cognitive-dissonance-2795012>
4. Festinger, L. Cognitive dissonance. *Scientific American*, 207(4), 1962. P. 93–107.
5. Hatim, B. & Mason, I. The translator as communicator. The Taylor & Francis e-Library, 2005. P. 119–124.
6. Hutter, M., Antal, A. B. & Stark, D. Moments of valuation: Exploring site of dissonance. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. 57–89.
7. Kastanakis, M. & Voyer, B. G. The effect of culture on perception and cognition: a conceptual framework. *Journal of Business Research*, 67(4). 2014. P. 425–433. Retrieved November 3, 2021 from <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2013.03.028>.
8. Schulenburg, A. Cognitive dissonance; or art versus entertainment. 2011. Retrieved November 3, 2021 from <http://www.fluxtheatre.org/2011/10/cognitive-dissonance-or-art-versus-entertainment/>.

ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ

9. Шекспір В. Гамлет, принц Данський / пер. Ю. Андруховича. Київ, 2009. 242 с.
10. Шекспір В. Гамлет принц Данський / пер. П. Куліша. Львів, 1899. 171 с.
11. Шекспір В. Макбет / пер. з англ. О. Грязнова. URL: <https://ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=9050>
12. Шекспір В. Макбет / пер. з англ. П. Куліша. Львів, 1900. 118 с.
13. Шекспір В. Макбет / пер. з англ. Ю. Корецького. Москва: Державне видавництво «Мистецтво», 1940. 164 с.
14. Шекспір В. Макбет / пер. з англ. Б. Тена. URL: <http://ukrnkiga.org.ua/ukrnkiga-text/415/>
15. Шекспір В. Макбет / пер. з англ. Т. Осьмачки. Харків: Державне видавництво України, 1930. 150 с.

16. Шекспір В. Ромео і Джульєтта / пер. з англ. Ю. Андруховича. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2016. 208 с.
17. Шекспір В. Ромео та Джульєтта / пер. з англ. П. А. Куліша. За редакцією І. Франка. Львів: Друкарня НТШ, 1901. 132 с.
18. Shakespeare, W. *Romeo and Juliet*. New York: The Macmillan Company, 1923. 181 p.
19. Shakespeare, W. *Macbeth*. *The complete works of William Shakespeare*. In 12 vol. / by R. G. White. New York: The university society, 1899. Vol. 10. P. 423–533.
20. Shakespeare, W. *Hamlet*. *The complete works of William Shakespeare*. In 12 vol. / by R. G. White. New York: The university society, 1899. Vol. 11. P. 25–129.